

Tasi Réka:

Lelki Szem-gyógyító: Hitvita Kassán a 18. század elején

„Ha valaki ugyan csak meg-vetné magát, hogy bolond könyvet írjon, ennél bolondabbat nem irhatna.” – áll a Szerdahelyi Gábor-féle *Lelki szem-gyógyító*nak a debreceni Református Kollégium könyvtárában őrzött példánya utolsó oldalán a vélhetően 18–19. századi kéz bejegyzése.¹

A jezsuita Szerdahelyi Gábor *Lelki szem-gyógyító* című polemikus, ill. vallási tanító munkája 1725-ben jelent meg Kassán a rendtársa, Horváth Gábor fordításában, egy évvel azután, hogy az eredeti latin munka, a *Collyrium (Collyrium ad curandos quorundam acatholicorum circa cultum sanctorum, sacrarum imaginum et reliquiarum, nec non crucis Christi caecutientes oculos)*, szintén Szerdahelyi munkája, ugyancsak Kassán kijött a sajtó alól.²

A jezsuita rend kassai tipográfiáját az akadémia és a gimnázium oktatási szükségletei, a protestáns környezetben végzendő hitterjesztés, valamint a katolikus hit erősítésének igényei hívták életre.³ A kassai nyomda szellemi vezetője a prefektus volt, a nyomdai prefektus feladatát pedig az akadémiai kancellár, a rektor után az egyetem 2. méltósága látta el. 1722–1725 között a kassai jezsuita nyomdát prefektusként Szerdahelyi Gábor vezette. A prefektusok maguk is folytattak irodalmi tevékenységet.⁴ A nyomdász ebben az időben Frauenheim János Henrik (1721–1737).⁵

A *Lelki szem-gyógyító (Lelki szem-gyógyító, avagy A szenteknek, szent képeknek ... tiszteletében némellynémelly vak nemcatholicusoknak meg világosítására való könyvecske)* címlapjáról kiderül, hogy a fordítás Nagybányán, a jezsuita kollégiumban készült – ekkoriban Horváth Gábor ott tartózkodott. Pavercsik Ilona adatközléseinek köszönhetően tudható, hogy – a 40-es évektől bizonyosan, ekkortól vannak ugyanis ilyen adatok a kassai nyomda forrásai között – a nagybányai jezsuita rendház és kollégium a kassai nyomda legfontosabb vásárlója volt, tehát rendszeres kapcsolat volt a két intézmény között.⁶ (Az *Index generalis* szerint volt egy 1727-es, minden bizonnyal címlapkiadása is.)

A *Collyrium*, majd a magyar fordítás elkészültének, még inkább megjelentetésének apropója viszonylag jól ismert, a szakirodalomban többször – legutóbb Knapp Évának köszönhetően – ismertetett⁷ eseménysor volt: a kassai Maria Immaculata-szoborra ragasztott gúnyvers körül kialakult perpatvar.

Kassa város főterén, a kassai vértanúk kivégzésének feltételezett helyszínén 1720-ban került sor a Maria Immaculata-szoborcsoport alapkövetételére. A monumentális

¹ SZERDAHELYI Gábor: *Lelki- Szem-gyógyító: avagy a Szenteknek, Sz. Képeknek, Szentek tereminek s ereklyéknek tiszteletében ... vak nemcatholicusoknak megvilágosítására való Könyvecske*, Kassa, 1725. Könyvtári jelzet: H1039i.

² SZERDAHELYI, Gabriel: *Collyrium ad curandos quorundam acatholicorum circa cultum sanctorum, sacrarum imaginum et reliquiarum, nec non crucis Christi caecutientes oculos*, Kassa, 1724.

³ PAVERCSEK Ilona: *A kassai könyvek útja a nyomdától az olvasóig*, Bp., OSZK, 1984–1985 (Az Országos Széchényi Könyvtár Füzetek, 2), 358.

⁴ Uo., 338–339.

⁵ Uo., 342.

⁶ PAVERCSEK: i. m., 354–355.

⁷ KNAPP Éva: *Poema satyricum. Egy magyar nyelvű alkalmi vers történeti háttére 1724-ből*, in Doromb. Közköltészeti tanulmányok 2., szerk. Csörsz Rumen István, Bp., 2013, 49–56. Korábban: PAIKOS Endre: Néhány adat Gyöngyösi Pál, ev. ref. lelkész élettörténetéhez: 1668–1743, *Sárospataki Lapok*, 5. évf., 1886, 135–137, 188–192. Id. RÉVÉSZ Kálmán, *Gyöngyösi Pál (1668–1743)*, Bp., Budapest, A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1898 (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Monographiák, 2), 91.

emlékmű szobrai Kassa város katolikus lakosságának akarata és elképzelése szerint Szűz Mária és Gábor arkangyal mellett különféle csoportokba rendezhető segítő patrónusokat ábrázolnak, így magyar szenteket (László, Erzsébet, Margit), halál-patrónusokat (Borbála, József, Mihály) és pestis-szentet (Sebestyén). „Együttal hatásosan reprezentálják a XVII. században többségében még protestáns lakosságú városban azt a folyamatot, melynek során a XVIII. század első harmadára a városi polgárság körében olyan katolikus többség alakult ki, akik kezükbe vették a város irányítását.”⁸

1723. október 3-án került sor a szoborcsoport felállítására, a protestáns lakosság nemtetszésétől övezve. Minden bizonnyal 1724. elején történt, hogy egy éjszaka ismeretlen személy gúnyverset helyezett el a szobron. A gúnyverset 1886-ban a kassai városi levéltár egyik ügyiratára hivatkozva Paikos Endre közölte,⁹ a poema satyricum szövegét újabban Knapp Éva egy másik forrásban, a *Collectio Kaprinayanában* is megtalálta.

A vers szerzőjéről nincsenek megbízható adataink, ugyanakkor a verset és/vagy a szoborgyalázás végrehajtását többnyire Gyöngyösi Árva Pálnak tulajdonítják, aki 1713-tól volt lelkész Kassán. A szoborgyalázás másnapján házkutatást tartottak nála, és meg is találták a gúnyvers két másolatát, úgyhogy börtönbe zárták. Gyöngyösi Árva Pál tagadta a bűnösségét, és azt állította, hogy egy nála vendégeskedő, egyébként Hollandiában tanuló erdélyi magyar diák, Gyalay András írta a verset, melyet egy Túrkevi nevű tanító átmásolt Gyöngyösi két régi számlájának hátoldalára. Gyöngyösit máglyán elégettetésre, majd fővesztésre ítélték, de a király kegyelmet gyakorolt, és örök száműzetésre módosította a büntetést. Gyöngyösi Odera Frankfurtban élte le élete hátralévő részét, és a vádakát haláláig tagadta.¹⁰

A vers címét a *Collectio Kaprinayanában* megőrzött másolat tartotta fenn, és valószínűleg nem a másolótól származik: *Mausoleum idoli Cassoviensis* (A kassai bálvány síremléke), minden bizonnyal harcos katolikusellenes protestáns kezétől származik. A szerző Ézsaiás próféta álnevet használt, és tanult ember lehetett.

A Kaprinai-gyűjteményben a vers alatt 3 bibliai hivatkozás áll: Esai. 44,6–17, ahol is a bálványkészítés és a bálványimádás kigúnyolásáról van szó (érdemes a textus folytatását is tekintetbe venni, abban ugyanis megjelenik a vakság motívuma is: „Nem tudnak és nem értenek, mert bekenvék szemeik és nem látnak, és szívök nem eszmél.”), Jer. 2,27: „A kik azt mondják a fának: Te vagy az én atyám! a kőnek pedig: Te szültél engem! Bizony háttal fordulnak felém és nem arczczal, de nyomorúságuk idején azt mondják majd: Kelj föl és szabadíts meg minket!” Jer. 3,9: „És lőn, hogy az ő paráznaságának hírével megfertőztette a földet; mert kövel és fával paráználkodott.”

A kassai szoborgyalázás esete volt a *Collyrium* és a *Lelki szem-gyógyító* megjelenésének mozgatórugója, ahogy erről mind a latin, mind a magyar szöveg beszámol. A *Lelki szem-gyógyító* tehát a *Collyrium* fordítása, ugyanakkor a két nyomtatvány szerkezete, ill. a törzsszöveg sem maradéktalanul azonos.

A latin és a magyar nyomtatvány, ill. szöveg viszonya

I. A két nyomtatvány szerkezete

A *Collyriumban* a címlap után következik az *Ad benevolum Lectorem*, mely összefoglalja a kassai szoborgyalázás történetét. Ezután a mecénásnak szóló ajánlás olvasható, az ajánlás címzettje Paulus Leopoldus Mednyanszky.¹¹

⁸ KNAPP: i. m., 50.

⁹ PAIKOS: i. m., 188.

¹⁰ Uo.

¹¹ SZERDAHELYI: *Collyrium*... i. m., §3r–§4v.

Majd ezt követi a nyomtatvány törzse: négy fejezetben, egy katolikus és egy nemkatolikus dialógusában szól a következő témákról: szentek tisztelete és segítségül hívása (I., II. részre osztva); szent képek; szentek tetemei és ereklyéi; szent kereszt tisztelete. A nyomtatványt *Index rerum* zárja.

A *Lelki szem-gyógyító* esetében a címlap hátoldalán idézet áll a Példabeszédek könyvéből, „SOMMÁS ide való ISTENI INTÉS”-ként aposztrofálva: „Fiam, add NÉKEM a' te szívedet, És a' te SZEMEID örizzék-meg az ÉN útaimat.” (Péld 23,26). Ezután következik az Ajánló levél,¹² ennek aláírásában szerepel a fordító neve: Pater Horváth Gábor. Akinek ajánlja: Eötvös Miklós. A mecénásnak szóló ajánlás tehát megelőzi az olvasóhoz intézett előszót, terjedelmében és funkciójában pedig jócskán túllépi a *Collyrium* ajánlását, lényegében külön kis vitairattá válik. Az *Elo-járó Tudositas A' Jó Olvasóhoz*¹³ viszont tartalmilag lényegében megfelel a *Collyrium Ad benevolum lectorem*ének.¹⁴

A 4 részre osztott törzs után a *Lelki szem-gyógyító*ban egy ún. Toldalék következik (Toldalék Ezen Magyar Fordításban¹⁵), ami a latinhoz képest új, és arról szól, hogy a „Nem-catholicus” szereplő alá minden tévelygő eretnek beletartozik, és aki üdvözülni akar, nem bízhatja lelkét ezekre, csak az igaz anyaszentegyházra, melynek hitvallása (az eretnekek, Luther és Kálvin ellenében) a következő: „A' Tridentomi Professio Fidei”¹⁶

A nyomtatványt *Mutató tábla* zárja, amely részletesebb, mint a latinban, és tartalom, valamint fejezetek szerint halad: a latinban index rerum van, az sem alfabetikus, hanem a könyv rendje szerint halad, és sokkal kevésbé részletes, mint a magyarban, valamint sokkal rövidebb is.

II. A *Lelki Szem-gyógyító*ban az *Ajánló levél* külön vitairattá nőtte ki magát, és minden valószínűség szerint Horváth Gábor saját munkája. Gondolatmenete, a nyomtatvány címéhez igazodva, a „vakság” metaforájából indul ki: a református hit követői vakok, egyfelől a saját hitükben, mert ha látnák a saját hitüket, rögtön kitérnének belőle, másfelől az anyaszentegyházében – mely utóbbi kitetszik e könyvből.

A saját hitben való vakságot a következőkkel igazolja az Ajánló levél: Sokan vannak, akik azt állítják, hogy a református vallás magyar hit.¹⁷ Ennek cáfolata egyfelől a 18. század elején a vitairatokban újonnan előkerülő történeti érvekre hivatkozva történik: 1. a Magyar Királyok idejében nem létezett. 2. mert „az Authoráról és Kezdőjéről sem mondhatik [...] Magyar hitnek.”¹⁸ – itt pedig „Cornelius Hazart minden hitelre méltó Nevezetes Német Historicus” alapján mondja el Kálvin életének noyoni szakaszát, és ebben nagy szerepet szán az ún. Bolsec-mítosznak,¹⁹ és annak, hogy a református felekezet történetének kezdőpontján egy immoralis, parázna tett áll. A saját hitben való vaksághoz tartozik továbbá, hogy követői nem látják, Kálvin reformációja nem keresztény, hanem pogány vallás, herezis: „Ha téhát jól meg-vizsgályuk Cálvinus

¹² SZERDAHELYI: *Lelki szem-gyógyító*... i. m., A2r–B11r, címlappal.

¹³ Uo. B11v–B12v.

¹⁴ SZERDAHELYI: *Collyrium*... i. m., §2r–v.

¹⁵ SZERDAHELYI: *Lelki szem-gyógyító*... i. m., 185–191.

¹⁶ Uo. 201.

¹⁷ Milotai Nyilas István *Agenda* című, 1621-ben megjelent munkájában nevezte a debreceni hitvallást (1562) magyarok hitvallásának és magyar hitvallásnak. (V.ö. 7., 134., 191., 322., 342.)

¹⁸ SZERDAHELYI: *Lelki szem-gyógyító*... i. m., A6r–v.

¹⁹ Jérôme BOLSEC: *Histoire de la vie, des moeurs [...] de Jean Calvin*, Lyons–Paris, 1577; latin fordítás: Köln, 1580; német: 1581). Frank PFEILSCHIFTER: *Das Calvinbild bei Bolsec und sein Fortwirken im französischen Katholizismus bis ins 20. Jahrhundert*, Augsburg, 1983.

Reformáczója ránczait, a' régi eretnekek tetvein kívül, egynél többet sem találunk, melly Cálvínus fajtalan véréből lőtt vólna: ez-is nem más, hanem a' mellyet tanítványi kebelében vét Instit. Lib. 4. cap. 15.” „Régi Újságok mind ezek Tekintetes, Nemzetes, és Vitézlő Patronus Uram, de újabbat-is irhatok Kegyelmednek, ámbár Deák nyelven tele légyen-is vele nagy része Országunknak: fundáltatik-is ama' Királyi Proféta DAVID jövendölésében mondván: Psal. 5 v. 6. El-veszted mind, a' kik hamisságot szóllanak: [...] Mert Calvínus Reformátzójának két százodik esztendeje öröme napját és jubilaumát tartván 1720-ban a' Sáros-Pataki Illustris (a'mint nevezik) Schola, annak Rectora Tsétsi János, meg akarván mutatni, hogy o is tud a' Reformátzióhoz, és Reformátora-is lehet Cálvínus ellen, az Anyaszentegyháznak, új Reformátziót kezdett; mert minemő kötésekett tött Calvínus a' pókollal (hogy bé-tellyessitse Isaiás Proféta mondasát mondván: A' ti kötéstek a' pókollal meg-nem marad: Isa. 28. v. 18.) igen mesterségesen fel-öldván, Cálvínus Reformátziója tellyes veszedelmével, darabonként ide, 's tóva hánytta Országunkban.—mert a' miket nagy pókol-béli fáradsággal, egynéhány esztendeig egybe kötött a' régi Haeresiárkák, és eretnekség szerzők munkáiból, és követőinek Cálvínus, reájok találván Tsétsi, juxta Justitiae distributivae leges, orgazdálkodni nem akarván Cálvínus hamis keresményiből, nagy bő kézzel kinekinek vissza adta az övét, midőn egy Oratio Saecularis titulussa alatt való munkájában adiaphoristának mutatta magát; úgy, hogy, egész tudományából ezt az universalis Thesest vehettyük-ki: kiki idvözülhet a' maga hitében.”²¹

A reformáció ördögtől való voltának legmeggyőzőbb bizonyítéka az, hogy önmaga számolja fel önmagát: Kálvin magyar „tanítványa” számolja fel a kálvinizmust azáltal, hogy felmondva annak történetét kiterjeszti az isteni tervet, ilyen formán pedig szétszórja Kálvin örökségét.

„Nagy újság ez, Tekintetes [...] Uram, mert tanításával a' Magyar hitet Tatár hitté tötte Tsétsi, és tatározni-is kezdenek a' Frantzia Reformátzió Magyar maradéki, midőn tudni-illik, őlly ítéletben vagynak már a' Hitről, a' mellyben vólt valaha a Tatár Chám [...], [aki Báthori halála után ilyen ajánlással volt az országhoz]: Si tuus est Pontifex, meus esto Pontifex: si tuus Lutherus, meus Lutherus esto: Ha tied a' Pápa, az enyim-is lészen a' Pápa, Ha tied Luther, az enyim-is lészen a' Luther, & c. Nemde Tsétsista-e itt a' Tatár Chám? Ha téhát Keresztyényül nem szóllott Tsétsi, bár csak okosan szóllott vólna már, és az okosság regulájáról el-ne felejtkezett vólna intvén: Quidquid agis, prudenter agas, & respice finem: / az az: / Akár mit tégy, okossan tedd, 's ládd-meg a' végét.”²² Vagyis Csécsi úgy érvelt, hogy nem látta meg, mi lehet állításainak a végső következménye: azt, hogy magyarán szólva bármikor bármire lecserélhetővé vált a kálvinista hit.

A gondolatmenet egyik tétje tehát, hogy bizonyítsa: a protestáns olvasók, ellenfelek saját hitüket, annak eredetét, herezis voltát sem látják tisztán, tehát vakokkal van a szerzőnek (és a fordítónak) dolga. Nem az ajánlás, hanem a magyarban azt követő olvasói előszó mondja ki a műre vonatkozó konzekvenciát: mivel vakokkal van dolga, ezért bizony nem okulárt, hanem szem-gyógyítót készít számukra.²³

Az okulár motívumára még visszatérünk, most azonban el kell időznünk a kérdés felett, hogy miként kerül az ifj. Csécsi János a vitába.

A gönci születésű, külföldön (Franeckerben, Utrechtben) iskolázott, művelt és magasan képzett sárospataki tanár 1717. október 31-én, a reformáció kétszázados

²⁰ SZERDAHELYI: Lelki szem-gyógyító... i. m., B1r.

²¹ Uo.

²² Uo. B5r–v.

²³ Uo. B12r.

ünnepén beszédet tartott. Az *Oratio secularis* 1720-ban jelent meg Zürichben.²⁴ Az *Oratio secularis*ra Szerdahelyi választ írt, ahogy arra a *Lelki szem-gyógyító* magyar szövegében figyelmeztet: „Kérlek végy oktatást magadnak a' Könyvetskéből, melyet tavali esztendőben világosságra botsátottam a' Tsétsi János saecularis oratiója ellen, és minden bizonnyal meg-világosittatol.”²⁵ A „tavalyi esztendő” zavarba ejtő ezen a szöveghelyen: Szerdahelyi *Religio salvifica: demonstrantur errores cujusdam Calvinistae Patakinensis* c. munkája 1722-ben jelent meg (ugyancsak 1722-ben magyar nyelven is napvilágot látott *Igaz és üdvösségre vezető Hit. Controversisticus*. címmel),²⁶ tehát ha erre utal a szöveghely, akkor elképzelhető, hogy esetleg már a kassai szobor körüli botrányos ügy előtt megszületett volna Szerdahelyi *Collyrium*a, és ez az esemény csak még erősebb apropót adott a kiadáshoz. Ám a kassai nyomda *Index generalisa* szerint a *Religio Salvificá*nak kijött egy második, ún. címlapkiadása is a sajtó alól 1724-ban, ami jelenleg ismeretlen.²⁷

Csécsi János tehát nem először kerülne Szerdahelyi látóterébe. Ugyanakkor Horváthnak a mecénáshoz írt ajánlását a személyes ismeretség bizalmas hangja hatja át, ami azt a feltételezést erősíti, hogy a szöveg – tehát ez a Csécsi ellen is szóló mini vitairat – Horváth leleménye és munkája. Horváth 1719-ben történetesen Sárospatakon tartózkodott hitszónokként, minden bizonnyal személyesen is ismerte a tudós, ugyanakkor meglehetősen harcias alkatú pataki tanárt, aki folyamatosan összetűzésben állt pataki hittársaival.²⁸ Jó ötletnek tűnhetett tehát Horváth számára, hogy Szerdahelyi munkáját egy újabb, magyar nyelvű Csécsi-ellenes megnyilvánulással bővítse. Ahogy maga írja, minden bizonnyal Csécsi munkásságára, de valószínűleg Szerdahelyi válaszára is utalva: „Deák nyelven tele légyen-is vele nagy része Országunknak:”, nem lenne tehát haszontalan ennek a Csécsi-féle „új reformációnak” magyar nyelvű, katolikus nézőpontú „összefoglalása”. Sajátos Csécsi-értelmezése minden bizonnyal meglovagolta a Csécsi körül kialakult légkört is, amiben nem is egyszer merült fel az „aufklärer” teológussal szemben az eretnecség vádja. Horváth mini vitairatát Csécsi *Oratiója* mellé állítva azonban az is feltűnhet, hogy míg Csécsinél a reformáció történetében, a magyarországi hagyomány eredetében a fókusz Zürichre irányul, Kálvin és Genf csak rövid említést kap,²⁹ addig a Horváth-féle szöveg Kálvinra épít: erkölcstelen fiatalkorára és eretnek tanításaira helyezi a hangsúlyt. Csécsinél a zürichi hagyomány a gyökér, melyből a pataki szellemiség is táplálkozik, ezzel szemben a nagybányai jezsuita a magyarországi református hagyományt a kálvini eredethez vezeti vissza, és ebben az interpretációja szerint egyébként is botrányos erkölcsiségű hagyományban (lásd az élettörténetből egyedül kiemelt noyoni eseményeket) Csécsi a törést, a szakadást biztosítja.

Most azonban térjünk vissza arra a kérdésre, hogy mi is az az okulár, ami már nem elegendő a kálvinista gúnyversszerzőnek és a kálvinista közösség tagjainak!

²⁴ Ifj. CSÉCSI János: *Oratio secularis altero reformationis-jubilaeo*, [Zürich], [Gessner], 1720.

²⁵ Uo. 131–132.

²⁶ SZERDAHELYI Gabriel: *Religio salvifica, cum demonstratione turpissimorum errorum, a D. Joanne Tsétsi, Calvinista, Scholarum Patakini Rectore, ac Professore, in Oratione sua, ut vocat, Seculari, anno 1720. edita, commissorum*, Kassa, 1722.

²⁷ PAVERCSIK: i. m. 121 (682. tétel).

²⁸ HORVÁTH Cyrill: Adalékok ifj. Csécsi János életéhez, *ItK*, 17(1907), 1–33, 129–172, 257–299, 385–420.

²⁹ CSORBA Dávid: A reformáció 1717-es ünnepe Patakon, in: SZÁRAZ Orsolya; FAZAKAS Gergely Tamás; IMRE Mihály (szerk.) *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, 49–58.

Mind a latin, mind a magyar nyelvű olvasóhoz írott előszó azzal kezdődik, hogy rögzíti: 1659-ben egy kálvinista prédikátor kiadott egy tíz részből (pontosabban tíz okulárból, lat. perspicilia) álló művet: „Láttál valaha, nem kétlem, Jó Olvasó, papiroson csináltt tiz pápa szemeket, mellyeket 1659-ben egy bizonyos Cálvinista Predikátor Könyvetske formára nyomtatott vala, és hogy a' vak s' együgyü Lelkeket, sziveket, szemeket meg-vesztegesse, A' Catholica Római Anyaszentegyház Doctori Könyveiből fel-vevén, és ki-lopván egynéhány szókat, mellyek a' Szentek, Szent Képek, a' Szentek Tetemi, és a' Krisztus Kereszte tiszteletirül szólnak, azokat vagy hamis értelmére fordítván, vagy csorbán, és nem igazán fel-vevé[???], Magyar nyelven azon papa-szemekben rakta, ilyen patvaros hamissan ki-gondolt kérdést adván hozzájuk: nem nagy bálványozásé? Tedd fel az okulárt.”³⁰

Az 1659-es könyv Lippai Sámuel *Czigány okulárja*, mely egy 5 nyomtatványból álló, mára már egészében elveszett hitvitabokor része volt. A Sámbar Mátyás és Lippai Sámuel között 1657 és 1659 között lezajlott pengeváltást Heltai János rekonstruálta.³¹ A hitvitabokor a következő iratokból állt: 1. Sámbar Mátyás: *Novitas Sectae Calvinisticae*, 1657.; 2. Lippai Sámuel: [Felelet Sámbarnak a kálvinista felekezet újságára], 1657–58. 3. Sámbar Mátyás: *Kancsalok okulárja*, 1658. 4. Lippai Sámuel: *Cigány okulár*, RMNy szerint: 1658–1659, Szerdahelyi szerint: 1659.; 5. Sámbar Mátyás: *Lapis Lydius ocularis praedicantici*. Próbaköve egy cigány okulárnak, 1659. Lippai *Czigány okulárjának* fejezetei az 1., 2., 3. stb. okulár címekkel voltak ellátva – ezt a Sámbar későbbi, *X, ut Tök* c. (1667) vitairatából tudható információt Szerdahelyi és Horváth megnyilatkozásai is megerősítik, valamint ez utóbbiak alapján az is elmondható, hogy mindösszesen 10 okulár volt a műben. Ugyanakkor a szakirodalom szerint a *Czigány okulár* nem kizárólag szentekről és képekről szólhatott, a 10. okulár témáját Heltai János az *X, ut Tök* (1667) vitairat nyomán így valószínűsíti: melyik egyháznak vannak igaz papjai.

Ennek a minden bizonnyal kassai és sárospataki nyomdahelyű hitvitának (mind Sámbar, mind Lippai Nagykárolyban tevékenykedett ekkor) valamiféle folytatásaként értelmezi mind a latin, mind a magyar szöveg a kassai szobrot meggyalázó versikét és a most arra megfelelő könyvecskét, de a 17. század közepi vita és a jelenkori események közti kapcsolatot mégsem pontosan ugyanúgy írják le.

A *Collyrium* és a *Szem-gyógyító* is hangsúlyozza, hogy a gúnyvers kassai szerzője ugyanabból a korpából (ti. felekezetből) származik, és valamiképpen az okuláros könyvnek akart a nyomába lépni („ut illi cavillationi insisteret” / „az említett régi papiros okularon által-nézvén”), amikor gúnyverset írt és ragasztott az Immaculata-szoborra, ugyanakkor a magyar szöveg azt is tudni véli, hogy „egy szemtelen hamis rágalmozó Cálvinista Predicátor” volt az elkövető – míg az egy évvel korábban kiadott latin szöveg még csak Sycophantáról (ármánykodóról) beszél. A képekben, metaforákban gazdagabb magyar szöveg még egy tekintetben többet tud (vagy árul el) a gázság elkövetőjéről: a latin szerint „Utrumque opus omni ratione carens” – vagyis itt mind az 1659-es okuláros műről, mind a gúnyversről szó van, amikor Szerdahelyi azt állítja, hogy minden értelem híján vannak. A magyar előszó azonban a szöveg ezen pontján másról beszél: „melly verses írásával-is böven ki-mútatta, hógy nem egyébb magában, hanem egy vak, és gyöngyön hízótt tudatlan állat; mert minden

³⁰ SZERDAHELYI: *Lelki szem-gyógyító...* i. m.

³¹ HELTAI János: *Lölki okulár*, in: P. VÁSÁRHELYI Judit (szerk.): *Sylvae typographicae. Tanulmányok a régi magyarországi nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából*, Bp., Argumentum Kiadó, 2012, 53–62.

munkájában-is mást nem látz, a' tudatlanság vakságánál”³² – tehát arról tesz említést, hogy a gúnyvers szerzőjének nem ez az első olyan műve, ami az illető vakságáról, tudatlanságáról árulkodik.

Lippai Sámuel 1659-es *Czigány okulárja* az elveszett hitvita-bokorban a 4. nyomtatvány, Sámbar Mátyás pedig *Lapis Lydius ocularis praedicantici. Próbaköve egy cigány okulárnak* címmel felelt rá. Talán nemcsak a látással és vakoskodással kapcsolatos metaforika indokolja, hogy a kassai szobor meggyalázása nyomán megszülető vagy kiadásra kerülő katolikus nyomtatványok ahhoz a vitához kapcsolják az egész eseménysort, melyet 1659-ben a jezsuita Sámbar Lapis Lydiussal, tehát az arany valódiságát vagy hamisságát vizsgáló próbakövel zár le. A *Czigány okulár*, katolikus szempontból, már 1659-ben hamis okulárnak bizonyult, az általa okozott újabb károkat viszont már nem lehet okulárral gyógyítani, hatásosabb gyógymód kell, a vakságot orvosolni képes collyrium, kenőcs, szem-gyógyító. A *Czigány okulárt* pár évszázaddal korábban egy Lapis Lydius semmisítette meg, igazságát, vagyis annak látszatát ez a kő kezdte ki, most pedig ismételten egy kő, a kassai szobor lett az okulár megsemmisülésének a kiindulópontja (Horváth közlése szerint ugyanis a *Lelki szem-gyógyító* az okuláros mű „találmányaira” felel.³³).

III. Szükséges még röviden szólnunk a nyomtatványok 4 részből álló törzsének, vagyis a latin eredeti és fordításának különbségeiről.

Horváth fordítása helyenként bővíti a *Collyrium* szövegét: a fejezetek élére pár soros bevezetőt ír, amely a vakság és a szemgyógyító metaforikáját erősíti, láthatóan szívesen eljátszik az ebben a metaforában rejlő lehetőségekkel. A latin eredetiben ezek a bevezetők tehát hiányoznak, ugyanakkor a szerkezet meghatározó eleme, hogy a katolikus beszélő minden rész végén arra szólítja fel nemkatolikus vitatársát, hogy vakoskodása ellenében vegye és használja az általa nyújtott szemgyógyítót („collirio oculos inunge”, „collyrio utere”, „collirium adhibe” stb.). A latin *Collyrium* ezen megoldása az 1659-es *Czigány okulár* Horváth által is említett retorikai megoldásaira felel, azokat ellenpontozza; okulár helyett persze collyriumot ajánl, a Jelenések könyvének szövegét idézve meg így ellenfele számára.

Az efféle bővítések tehát elsősorban a „copia verborum” terepén maradnak, egy részük azonban külön figyelmet érdemel: ahogy a mecénásnak írt ajánlás, úgy a törzs szövege is tartalmaz néhány, bővítésként bekerült latin nyelvű verssort és azok fordítását. Ezeket veszem most számba.

Az ajánlásban találhatók a következők:

- egy „utopicum epiphonema”-nak nevezett verssor, mely valójában Ovidius *Metamorphoses* c. munkájából a Deukalion és Pürrha történet gondolatmenetet lezáró sentenciája, és ennek hexameteres magyar fordítása, kiegészítve két, a helyzetre vonatkoztató, applikatív szándékú magyar verssorral;
- „a pogány poéta Vergilius verse Aeneid 6.”, tehát egy sor az *Aeneis*ből (Vergilius, *Aeneis* VII, 312): az egyetlen olyan vers a *Szem-gyógyító*ban, aminél – egyébként hibás – forráshivatkozás van, továbbá ennek fordítása (ha nagyon akarom, látom benne a hexameteres fordítás szándékát);
- „közönséges carmen” megnevezéssel ellátva egy Ovidiustól származó disztichon és annak disztichonos magyar fordítása (Ovidius, *Epistulae Ex Ponto*. IV. 3. 35.);

³² SZERDAHELYI: *Lelki szem-gyógyító...* i. m., B12r.

³³ Uo. B12v.

- egy ún. „epigrammaticum paroxum”, amely a Szent Jeromos Galatákhöz írt levél-kommentárjában hagyományozódott disztichon, és annak disztichonos magyar fordítása;
- egy ismeretlen forrású disztichon és fordítása, mely Kálvinról és az őt utánzó tanítványról szól, aki lilium-bélyeget süttetett a hátába.

A főrészben:

- egy „bokor versike”, vagyis egy latin disztichon a lélek elvesztéséről (bibliai eredetű, számos forrásban hagyományozódott), és ennek magyar disztichonos fordítása;
- egy hexameter-sor az „énekes carmen”-ből, vagyis a Szibilla-könyv 6. könyvéből, hexameteres magyar fordítással (173.);
- egy ismeretlen eredetű latin sententia hexameterben, amit „régi carmen”-nek nevez a szöveg, és nagyjából hexameterben fordít (177.);
- a II. részben lefordít hosszabb verset: egy himnuszt, azt állítva viszont, hogy ezt magyarul is éneklék a katolikusok:
 Salve sancta Facies impressa panniculo,
 Nos ab omni macula purga vitiorum.
 Atque consortio junge beatorum.
 Nos perduc in Patriam o felix Figura!
 Ad videndam faciem , quae est Christi pura.
 Magyarul:
 Idvöz-légy Szent Artzélat, melly tétetett gyótskára,
 Minket minden mótskából tisztíts ki bűneinknek,
 S' Adgy mindnyájunkat, minden társaivá Szenteknek:
 Vezess-el Hazánkba minket óh! böl dog jegy az-é
 Fényes ortzája látására, melly a' Kristus-é. (138.)

A hexameteres és disztichonos fordítások minden bizonnyal Horváth saját fordításai. Hogy miért kaptak helyet a magyar szövegben, arra nyilván többféle magyarázat-félével lehetne szolgálni. Hadd jelezzem most itt azt a tényt, hogy az Immaculata-szoborra felragasztott poema satyricum egy 8 hexameterből álló versike, és tanult ember szerzőségét mutatja. A vers Kaprinai-gyűjteményben fennmaradt másolatának szövegkörnyezetében a másoló olyan megjegyzést tesz, miszerint Juvenalis hatása ismerhető fel a vers első sorában. A *Lelki szem-gyógyító* tehát nem egyszerűen a katolikusokat bálványozóknak nevező református ítélettel száll szembe, hanem a református versszerző gyalázatos, ugyanakkor mégis csak ügyes versikéje mellé a katolikus szerző klasszikusokat kötött mértékben fordító versikéit helyezi – jelezve talán, hogy a katolikus válaszadók poétikai műveltségben sem maradnak le a református sycophantától.

A poema satyricum valóban a juvenalisi szatírák szellemében teszi gúny tárgyává a szobrot:

„Régen nagy kő valék, kő sziklás, semmire kellő,
 Rám találta Tamás, nézi, volnék, mi léendő,
 Kő széké, kit nyomnak seggel, vagy pedig olly kép,
 Melly lészen Istenné, tiszteltetik imádásokkal?
 Ragadá csákánnyát, ki faraga, Képpé csinála,
 [...]

Már Isten vagyok én, légyen nagy hála Tamásnak.”

Azon felül, hogy a szöveg, kő és kép, anyag és képmás vagy reprezentáció kapcsolatának, teológiai problémájának felidézésével játszik el, egyfajta szatirikus teremtéstörténetet is megjelenít: a kép-bálvány egyes szám első személyben maga

mondja el, hogy őt abból a kőből hozta létre a kőfaragó, ami arra is szolgálhatott (vagy szolgálhatott volna), hogy az alsó fertályunkkal illessük. Ez az eredet a bálvány-képmás értékét hivatott megmutatni. Ahogy aztán a Horváth-féle ajánlásban szereplő Ovidius-idézet is erre szolgál, megkockáztatom, erre felel: Deukalión és Pürrha története jól ismert, ebben a teremtéstörténetben a földet benépesítő emberek az emberpár által maguk mögé dobált kövekből jönnek létre. „Et documenta damus, qua simus origine nati:”, hangzik Ovidiusnál a sententia, magyarul pedig: „És példákat adunk, hogy mely kezdettel eredtünk:” – vagyis arra figyelmeztet, hogy magunkban hordjuk eredetünket. Az érvelésben a magyar kálvinisták morális értékeit hivatott bemutatni az idézet, amelyet a folytatás így applikál: „A' bűdös kút-föbül, bűdös vizek erednek, / És a' mótskosbúl, főrgattya ám mótskos a' malmot.”

Úgy vélem, Horváth Gábor *Collyrium*-fordítása az időmértékes citátum-fordításokkal nemcsak egyfajta műveltségi versengést visz végbe a poema satyricummal, hanem a versben megjelenő szatirikus teremtésmítoszra is reagál azáltal, hogy egy jól választott citátummal felidézi és a saját argumentációs céljaihoz szabja Deukalión és Pürrha Ovidiusnál megjelenített mítoszt, beillesztve ezt az egész ajánlás gondolatmenetébe, amelynek végeredményben a legfőbb tézise lehetne, hogy „bűdös kút-föbül, bűdös vizek erednek”. Nyolc évvel Csécsi reformációs jubileumi beszéde után, 5 évvel annak megjelentetése után vagyunk, Horváth Gábor pedig Csécsi hagyományfolytonosságával szembe egy másfajta, dehonesztáló hagyomány folytonosságát állítja. Ennek a morálisan megsemmisítő hagyománynak a láthatóvá tételével válik megvilágíthatóvá a kassai szobor körüli események gyalázatos volta. Ez a reformátusok számára megfestett „eredetmítosz” pedig az Immaculata-szoborra ragasztott vers végén feltüntetett bibliai locusokkal is kapcsolatot talál, a hagyománytörés pedig azzal az eddig még nem hangsúlyozott ténnyel, hogy a poema satyricum egyben sírfelirat-paródia is.

A Collyrium és a Lelki szem-gyógyító a 18. század eleji Kassán

Végül röviden hadd javasoljak három kontextualizációs lehetőséget a művekhez.

1. Mind a latin, mind a magyar változat abban az időszakban jelenik meg Kassán, amikor a katolikus egyház a legdinamikusabban igyekszik visszafoglalni elveszített pozícióit.³⁴ Ez persze folyamatos felekezeti konfliktusokkal tarkítva történik, amely során nemcsak a katolikusok számára többféle szempontból szimbolikus jelentőségű szobor lesz a támadás tárgya, de a processziók, a vallásgyakorlás látványos alkalmai, a nagy számban működő vallási társulatok szertartásai és eseményei, valamint az azokon résztvevők is.
2. Ha Heltai János logikájával szemben mégis inkább Horváth Gábornak hiszünk, akkor úgy tűnik, ellentétben azzal, amit a magyarországi hitviták kitüntetett témáinak az alakulásáról gondoltunk, az 1650-es években Felső-Magyarországon szükség van olyan vitairat(ok)ra, amelyek a képtisztelet és a szentkultusz problémáját kitüntetett módon tárgyalják.
3. Ha a szoborgyalázást a protestáns versíró által teremtett mauzóleum-motívummal, de katolikus átkeretezéssel értelmezzük, akkor a kassai szobor történetét és a nyomán született katolikus reakciókat lehetséges megpróbálnunk a mártírium esztétikai kontextusába helyezni, ahol a szobor maga szenved el mártíriumot.

³⁴ KNAPP: i. m.